

УДК 94(477–22)«1939–1945»

Лановюк Л. П.,

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії і політології, Національний університет біоресурсів і природокористування України (Україна, Київ), Lanovuklp@ukr.net

Історія сіл як суб'єкт суспільної пам'яті про Другу світову війну

На основі архівних документів, спогадів очевидців, краєзнавчих досліджень здійснений аналіз проблематики суспільної пам'яті про Другу світову війну через призму історії українських сіл. Значна частка матеріалу публікації презентується через сільський локальний наратив історії села Гордіївки Романівського району Житомирської області періоду війни. Показана трагедія жителів українських сіл – жорсткий окупаційний режим, так званий «новий порядок», жахлива доля оstarбайтерів – східних робітників, в'язнів концентраційних таборів. Відмічено, що сьогодні модель офіційної пам'яті про Другу світову війну певною мірою є еkleктичною – трактування як величезної трагедії в історії людства, перемоги як загальнонаціонального свята та поступове дистанціювання від традиції гіперболізації героїчних подій та війн XX століття. Відзначається, що офіційна пам'ять наголошує на шануванні тих чи інших історичних подій, водночас, те, що закарбувалося в пам'яті народу, нації, зберігається там і передається від покоління до покоління й за відсутності державної підтримки.

Ключові слова: Друга світова війна, село, окупація, пам'ять.

Тема Другої світової війни не втрачає своєї актуальності, не зважаючи на плинність історичного часу, який віддаляє нас все далі від цієї світової катастрофи. Здається, що ґрунтовні дослідження різних аспектів Війни дали відповіді на практично усі питання [1; 2; 6; 7]. Проте, до сьогодні існують почасти полярні позиції щодо подій, позиції тих, хто брали участь у бойових діях, але воювали з боку тієї чи іншої сторони, тих, хто пережили окупацію. Кожна позиція і кожна свідомість унікальні. Формування національної пам'яті потребує комплексного вивчення та врахування кожної з них.

Національна пам'ять про Другу світову війну відзначається характерною стабільністю, не зважаючи на певну її політизацію. У цьому прослідковується певна закономірність, адже українська територія одна із найбільш постраждалих від нацистського режиму. Серед масштабних втрат статистика нараховує, зокрема, 28 тисяч сіл, що було зруйновано чи спалено. Практично долі усіх українських сіл обпечені війною.

У масштабах Другої світової війни – трагедія кожної окремої людини, кожного села, селища – є лише однією із тисяч подібних. Водночас, для тих, хто безпосередньо став її учасником – це трагедія велетенського масштабу, яка навечно закарбовується у пам'яті. Тож, аналізуючи національну пам'ять народу варто згадувати й жахливі події невеликих населених пунктів.

Мирна праця жителів невеличкого села Гордіївка, що на Житомирщині, як і жителів усієї країни, була перервана нападом фашистської Німеччини на Радянський Союз у 1941 р. 22 червня. Ось як згадує той день житель села Дмитро Тимофійович Шевчук: «22 червня була неділя. Із самого ранку показувало, що погода буде сонячна та жарка. Багато людей хурами, а хто й пішки, відправилися на базар у Дзержинськ чи Любар. А я погнав у Верховину пасти колгоспну череду. Близько 12–ї години на поле прибіг мій сусід Григорій Васильович Лаврук. Ще здалеку він схвильованим голосом почав кричати: «Війна! Війна!» Я стояв розгублений і не міг вимовити жодного слова. Мовчки, ми стояли хвилини зо три й дивилися один на одного. І тут я запитав:

– Яка війна?

– Німець напав на Радянський Союз. Я чув як на базарі говорили про це усі люди».

5 липня 1941 р. гітлерівці захопили перший населений пункт Дзержинського району – село Дертка, 6 липня – села Кам'янка, Колодяжне, Паволочка, Новий і Старий Миропіль, залізничну станцію Миропіль, 7 липня – села Булдишів, Врублівка, Гордіївка, Раці, Камінь, Романівка, Шуляйки, а 10 липня – смт. Дзержинськ (нині Романів). Фактично весь район виявився окупований ворогом.

Так, 7 липня, рівно через два тижні від початку війни, у першій половині дня жителі почули гуркіт мотоциклів і танків зі сторони села Печанівки, а згодом побачили й самі танки з іконами на баштах. Позаду танків їхали на мотоциклах та йшли німці із закаченими по лікоть рукавами й автоматами на шії. Ще до приходу окупантів у село гордіївчани бачили, як літаки з чорними хрестами на крилах бомбили залізничну станцію у Печанівці. Повітряні бої відбувалися в районі сіл Меленці та Горопай. Проте, маючи кількісну та якісну перевагу у повітрі, радянські літаки досить часто програвали битви у небі. Жителям села неодноразово доводилося спостерігати, як з палаючих літаків з парашутами вистрибували радянські пілоти, яких ще в повітрі настигала смерть від кулі пілотів фашистських літаків. Й сьогодні біля дороги з Гордіївки на Горопай знаходиться могила невідомого пілота, якого на вічний спокій прийняла гордіївська земля.

З наближенням лінії фронту до села серед гордіївчан почала наростати паніка. Частина жителів села кинулася до сільського магазину, забираючи товари, які потрапляли під руки. Інша частина почала спішно відкопувати підземний лаз, але скористатися ним так і не змогла. Окремі жителі, зокрема актив села, пішли на схід, сподіваючись утекти від німців.

Залюкування, шибениці, розстріли – так заявив про себе «новий порядок». Окупувавши село, німці не ліквідували колгосп. Колгоспні поля оброблялися технікою, яку не вдалося евакуювати, а також тягловою силою, яка залишилася у колгоспі. Однак люди працювати на німців не хотіли. Врожаї були низькими, а у жнива, під час збирання хліба, жителі села палками обмолочували зерно та несли його додому. Німці, звикнувши до порядку та дисципліни, й гадки не мали, що навіть під страхом смертної кари, люди можуть так чинити. Ось як згадувала про один такий випадок Софія Наумівна Лановюк: «У жнива 1941 р. нас, молодих дівчат, чоловік з десять, послали у Верховину жати пшеницю. Нажавши по півкопи (30 снопів), ми витягли сховані палиці та, розстеливши фартухи, почали молотити зерно собі додому. Захопилися, що й не помітили, як на бричці під'їхав зондер. Так жителі села прозвали керівника районної управи через його великий ніс. І лише тоді, коли він разом з дівчиною–перекладачем вийшов з брички, побачили й швиденько накрили соломомо намолочене зерно. Не встигла схвати своє зерно Гельця Зброжко, яка знаходилася найближче до німця. Вона як стояла на колінах, схиливши голову до землі, так і залякла. Через переляк не могла вимовити жодного слова та підвестися на ноги. Ми тремтіли від страху, дивлячись на німця у чорній есесівській формі, його пістолет, велику нагайку, у кінець якої був вплетений свинець. Усі чудово усвідомлювали, чого можна чекати за такий вчинок. Побачена картина викликала здивування у зондера,

який звернувся за поясненням до перекладача. Дівчина, напевно здогадавшись у чому річ, зуміла по-своєму пояснити ситуацію. Німець кивнув головою, сказав «gut», сів у бричку та поїхав з поля. Усі дивилися йому услід. А коли той від'їхав на достатньо велику відстань, почали сміятися. Гальця Зброжка приходила до тям довше за усіх. До самого вечора ми обговорювали те, що сталася з нами того дня».

Була й інша ситуація. Навесні 1942 р. до контори колгоспу під'їхала бричка, з якої вийшов уже знайомий гордіївчанам есесівець. Підійшовши до агронома, він нагайкою показав у бік озера, де по полю ходили лелеки, й спитав, що там таке. З далеку птахи були схожі на жінок у білих хустинках та чорних спідницях, які нібито щось роблять на полі. Агроном не розгубився й відповів німцеві: «Це жінки на полі сапають цукрові буряки». Німець відповіддю залишився задоволений.

У кінці 1941 р. німці почали будувати на станції Печанівка депо для обслуговування паровозів. На його будівництво направляли людей з навколишніх сіл. Проте люди працювали неохоче, а той зовсім не виходили на роботу. Для того, щоб встановити дисципліну та активізувати роботу, німці вирішили влаштувати привселюдне показове покарання. Для цього у лютому 1942 р., зібравши людей, які на той момент працювали у депо, німці перед ними повісили двох робітників, які не вийшли на роботу через хворобу. До числа цих двох потрапив і гордіївчанин Владислав Петрович Бистрицький, 1918 року народження. Навесні 1942 р. за доносом старости було заарештовано тринадцять чоловік, яких відправили під наглядом поліцаїв до Держинська. Пізніше дев'ятьох осіб відпустили, а чотирьох направили до Житомирської тюрми. Усіх їх після жорстоких катувань у застінках житомирського гестапо розстріляли у лісовому масиві на околиці Житомира у травні 1942 р.

За цими епізодами окупаційного життя гордіївчан стоять страх, грабунки, смерть як невід'ємні складові двох з половиною років окупації.

Весна 1942 р. принесла гордіївчанам ще одну біду. Було оголошено набір молоді на роботу до Німеччини. У Німеччині з'явився новий вид іноземних робітників – оstarбайтери, робітники зі Сходу. Набір зі Сходу передбачалося проводити на добровільних засадах, але якщо планова цифра не буде досягнута, то здійснювати його силоміць. Добровільно вирішили поїхати до Німеччини 6 гордіївчан. Далі почали вивозити людей примусово. Всього на каторжні роботи до Німеччини за роки окупації Гордіївки примусово був вивезений 81 чоловік. Це переважно молоді люди віком від 18 до 22 років.

З гіркою згадує минулі роки Єва Іванівна Подважук, 1925 року народження. Забрали її до Німеччини у 1942 р. На хурах доправили до Чуднова, а вже звідти, разом з іншими бідолахами, відправили на далеку чужину. Добиралися тижнів зодва. Їхали у товарних вагонах із загратованими вікнами під конвоєм. У кожному вагоні – чоловік 50. Не годували зовсім, то ж доводилося їсти те, що взяли із собою у дорогу. Перебувала Єва Іванівна у місті Лібау. Після розподілу випало працювати на текстильній фабриці. Робота тривала 12 годин на добу (вставали о 6-й ранку й працювали до 6-ї вечора), за що одержували 150 грамів хліба та брукву. Пощастило їй

зустрітися на фабриці зі своїми односельчанами: Якимом Мартиновичем Лановоком, Іваном Степановичем Нагорним, Дмитром Афанасовичем Куцом. Крім голоду й страху нічого хорошого не пригадує. Проте траплялися хвилини, коли голод штовхав нещасних на відчайдушні за тих умов вчинки. Утікали дівчата потайки до сусіднього лісу по малину чи чорницю. Інколи вдавалося зробити це непомітно, а коли попадалися, то називали нещадних побойв. Визволили з неволі дівчину у 1945 р. радянські війська, у тому ж році вона повернулася до рідної Гордіївки. Восьмеро гордіївчан пройшли усе пекло німецьких концентраційних таборів, яке згадують як моторошний сон. Звернувшись до вітчизняної історіографії, варто відмітити, що основна маса досліджень – праці, які присвячені історії концентраційних таборів. Водночас, відсутні роботи, які б висвітлювали життя й трагічну долю військовополонених у цих таборах [9]. Натомість свідчення людей, які перебували в полоні, є ще одним джерелом формування та збереження національної пам'яті.

Навіки вкарбувалися в пам'ять роки війни Папіжук Ользі Григорівні 1938 р.н. Ось як вона це пам'ятає: «Мені, 6-річній дівчинці, страшні роки війни запам'яталися на все життя. Вперше слово «війна» я почула від своїх батьків, які стояли на подвір'ї і про щось схвильовано говорили. А незабаром у село зайшли німці. Батьки нам з братом наказали не виходити на вулицю, а сидіти в дома. Та і дорослі люди без потреби намагалися не виходити на вулицю. Біля будинку Куца Никонора Силевича був викопаний великий льох. Під час повітряних боїв біля сіл Горопаї і Меленці значна частина жителів вулиці ховалися у цьому льосі. На початку 1944 р. німецька армія почала відступати на Захід. Фронт наближався. Канонади все частіше чули жителі села. 5 січня 1944 р. настав час визволення нашого села. Ще в першій половині дня було чути стрілянину у районі сіл Романівки і Врублівки. Жителі нашої вулиці хапали дітей, теплий одяг і бігли до льоху Куца Никонора, долівка якого була застелена солом'яною. У льосі зібралось багато людей, і діти від такої тісняви почали плакати. А гуркіт бою все наближався. У другій половині дня люди побачили, як від залізниці на Горопаї тікають фашисти. Спочатку це були піхотинці, а згодом німецькі танки. А десь через годину з'явилися наші танки, які переслідували відступаючих фашистів.

Солдати допомогли людям вибратися з льоху і порозводили усіх по домівках, а дружин Никонора Силевича і Григорія Дем'яновича попросили зварити їсти. Після цього солдати з «котелками» пішли до кухні, яка стояла біля хати Столяр Євдокії Титівни. Я і мій старший брат Микола стояли на дворі біля ганку і слухали, як в центрі села солдати співали пісню «Катюша», і дитячі сльози радості текли по наших щоках. Ця подія назавжди закарбувалася в моїй пам'яті». Спогади через 65 років записала онука Людмила Григорівна Папіжук Ольга.

6 січня 1944 р. для гордіївчан було святковим. Уперше за 2,5 роки фашистської окупації люди відчули себе вільними. Тільки спалені хати, зруйноване господарство та братська могила воїнів-визволителів нагадували про жахливий руйнуючий смерч, який пронісся над селом та людськими долями.

Значних матеріальних збитків та людських жертв завдала війна селу. Так, за підрахунками, втрати по

сільській раді складають 1075 радянських карбованців, а по колгоспу становлять 212 431 178 радянських карбованців. Спалено та зруйновано 20 будівель колгоспного господарства та самих колгоспників.

У січні–лютому 1944 р. почалася мобілізація чоловічого населення села. Мобілізації підлягали гордіївчани, яким виповнилося 18 років. На фронт пішло 150 наших односельчан, 84 з яких не повернулися додому. Могили їх розкидані по всій Європі. Бережуть гордіївчани пам'ять про своїх земляків, що загинули у роки війни, воїнів, які полягли смертю хоробрих, визволяючи Гордіївку. На братській могилі за післявоєнний період жителями села було встановлено п'ять пам'ятників [4, с. 83–160].

В. Косик у своєму дослідженні пише: «У світі знають долю чеського села Лідіце і французького села Орадур–сюр–Глан. Німці спалили ці села разом із сотнями мешканців. Але хто в світі знає, що на Україні було 250 таких сіл, як Лідіце і Орадур (97 на Волині, 32 у Житомирській області, 21 у Чернігівській області, 17 у Київській області та ін.?)» [3, с. 454]. За останніми підрахунками вітчизняних дослідників маємо, за далеко не повними даними, 334 таких села [5, с. 155; 8].

На початку статті так і хотілося написати: «Почну з особистого...» – тобто саме зі вшанування пам'яті своїх рідних та близьких. Кожного року моя родина на травневе свято Перемоги за традицією іде на сільське кладовище, де лежать пращури і віддає данину шани. Особисто я – дідусям, один із яких пройшов усю війну та, на щастя, повернувся додому живий, щоправда зі шматком заліза у грудях – сполин про війну до кінця свого життя, другий перебував у Німеччині на примусових роботах, а обидві бабусі пережили у своїх рідних селах німецьку окупацію. Суб'єктивна та офіційна пам'ять перебувають тут між собою у тісному зв'язку. Офіційна пам'ять наголошує на вшануванні тих чи інших історичних подій, водночас, те, що закарбувалося в пам'яті народу, нації, зберігається там і передається від покоління до покоління й за відсутності державної підтримки.

Список використаних джерел

1. Коваль М. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / М. Коваль. – К., 1999. – 336 с.
2. Коваль М. Друга світова війна і Україна (1939–1945 рр.): історіософські нотатки / М. Коваль. – К., 1999. – 75 с.
3. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / Наукове товариство імені Т. Шевченка у Львові; Українознавча бібліотека НТШ / В. Косик. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. – 684 с.
4. Лановіук Л., Лановіук П. Кризь віки і долі. Гордіївка / Л. Лановіук, П. Лановіук. – Житомир, 2011. – 408 с.
5. Легасова Л., Шевченко М. Спалені села (1941–1944 рр.): український вимір трагедії / Л. Легасова, М. Шевченко // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – К., 2010. – Вип.13. – С.154–169.
6. Лисенко О. До питання про початок Другої світової війни та німецької агресії проти СРСР / О. Лисенко // Сторінки воєнної історії України. – К., 2003. – Вип.7. – Ч.1. – С.29–35.
7. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів / Зібрав і впорядкував В. Косик. – Т.1–4. – Львів, 1997–1999.
8. Україна під нацистською окупацією: спалені села (1941–1945 1944 рр.): Анотований показчик / За ред. В. Ф. Солдатенка. – К., 2012. – 362 с.
9. Чабак Л. Друга світова війна в національній пам'яті українського народу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://incognita.day.kiev.ua/druga-svitova-vijna-v-nacjonalnij>

References

1. Koval M. *Ukraina v Druhii svitovii i Velykii Vitczyznianii viinakh (1939–1945 rr.)* / M. Koval. – K., 1999. – 336 s.
2. Koval M. *Druha svitova viina i Ukraina (1939–1945 rr.): istoriosofski notatky* / M. Koval. – K., 1999. – 75 s.
3. Kosyk V. *Ukraina i Nimechchyna u Druhii svitovii viini / Naukove tovarystvo imeni T. Shevchenka u Lvovi; Ukrainoznavcha biblioteka NTSh / V. Kosyk. – Paryzh; Niu-York; Lviv, 1993. – 684 s.*
4. Lanoviuk L., Lanoviuk P. *Kriz viki i doli. Hordiivka / L. Lanoviuk, P. Lanoviuk. – Zhytomyr, 2011. – 408 s.*
5. Lehasova L., Shevchenko M. *Spaleni sela (1941–1944 rr.): ukrain-skyi vymir trahedii / L. Lehasova, M. Shevchenko // Storinky voiennoi istorii Ukrainy: Zb. nauk. statei. – K., 2010. – Vyp.13. – S.154–169.*
6. Lysenko O. *Do pytannia pro pochatok Druhoi svitovoi viiny ta nimetskoj ahresii proty SRSR / O. Lysenko // Storinky voiennoi istorii Ukrainy. – K., 2003. – Vyp.7. – Ch.1. – S.29–35.*
7. *Ukraina v Druhii svitovii viini u dokumentakh. Zbirnyk nimetskykh arkhivnykh materialiv / Zibrav i vporiadkuvav V. Kosyk. – T.1–4. – Lviv, 1997–1999.*
8. *Ukraina pid natsystsksiu okupatsiieiu: spaleni sela (1941–1944 rr.): Anotovanyi pokazhchyk / Za red. V. F. Soldatenka. – K., 2012. – 362 s.*
9. Chabak L. *Druha svitova viina v natsionalnii pamiatii ukrainskoho narodu [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://incognita.day.kiev.ua/druga-svitova-vijna-v-nacjonalnij>*

Lanovyyuk L. P., Candidate of Historical Sciences, Docent of History and Political Science Department, National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv), Lanovuklp@ukr.net

The history of the village sas a subject of public memory of the Second World War

In the article on the basis of archival documents, eyewitness accounts, local studies, an analysis of the problems of public memory of the Second World War through the prism of the history of Ukrainian villages was carried out. A significant proportion of the material of the publication is presented through a rural local narrative of the history of the village of Gordievka in the Romanivsky district of Zhytomyr region during the war period. The tragedy of the inhabitants of the Ukrainian villages is shown – a rigid occupation regime, the so-called «new order», a terrible fate of Ostarbeiter – the eastern workers, prisoners of concentration camps. It is noted that today the model of the official memory of the Second World War is to some extent eclectic – interpretation as a huge tragedy in the history of mankind, victory as a national holiday and gradual distancing from the traditions of hyperbolization of heroic events and wars of the twentieth century. It is noted that the official memory emphasizes the reverence of certain historical events, at the same time, what was captured in the memory of the people, the nation, kept there and passed from generation to generation and in the absence of state support.

Keywords: World War II, village, occupation, memory.

* * *

УДК 37.011.31(477)

Сірук Н. М.,
кандидат історичних наук, викладач історії,
Волинський коледж Національного
університету харчових технологій
(Україна, Луцьк), siruk.nat@meta.ua

Відомі персоналії – джерела вивчення української історії та культури (40–50–ті роки ХХ ст.)

Історію творять особистості. Саме з цього неперечного твердження про розуміння історії кожного народу, кожного його періоду виходить сучасна історія та культура в Україні. Кожне покоління, кожна нація пишуться своїми видатними людьми. Саме завдяки їм, висоті їхніх духовних і матеріальних звершень залишаються в історії ті народи, що цього гідні. Видатні особистості – немов камертон свого часу: вони задають тональність життя суспільства, повністю піднімають планку суспільних діянь і прагнень. Проблема персоніфікації історії була актуальною у всі часи. Міжнародна та вітчизняна освітянська практика свідчить, що ця проблема належить до очевидних пріоритетів сучасної, як історичної науки, так і питань культури загалом.